

Cum se traduce ‘rușinea’. Abordare traductologică (II)

Magda Jeanrenaud*

Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

Despre articol

Istoric:

Primit 21 iulie 2017

Acceptat 27 iulie 2017

Publicat 30 noiembrie 2017

Cuvinte-cheie:

cîmp lexical

teoria *skoposului*

critica și evaluarea traducerilor

text specializat

libertatea traducătorului

Rezumat

Pornind de la sfera semantică și lexicală a conceptelor *honte* (limba franceză) și, respectiv, *rușine* (limba română), îmi propun să examinez modul cum se traduce acesta în limba română pornind de la un studiu de caz. În acest scop, voi încerca să elaborez un studiu traductologic comparativ al lucrării lui Boris Cyrulnik, intitulată *Mourir de dire. La honte* (Éditions Odile Jacob, Paris, 2010) și a traducerii sale în limba română, intitulată *Mai bine mor decât să spun. Rușinea* (traducere din limba franceză de Valentin Protopopescu, Editura Trei, col. „Psihologia pentru toți”, București, 2012). Textul lui Cyrulnik are o particularitate: oscilează între factura literară și cea a unui text specializat. Din acest punct de vedere, transpunerea lui pune la încercare teoriile funcționaliste ale traducerii și, mai ales, teoria *skopos*-ului elaborată de Katharina Reiss și Hans Vermeer: este interesant de analizat cum „decodează” traducătorul „intenționalitatea” acestui tip de text, totuși specializat, cum decide el să transpună sfera sa semantică și lexicală în limba română.

8. Cîmpul lexical al *rușinii*: a) efectele *rușinii*

Faptul că traducătorul nu a reflectat suficient asupra dominantei acestui text, cu consecința unei neierarhizări a efortului său traductiv, care nu s-a concentrat suficient pe reconstruirea în traducere a grilei terminologice ce înconjoară conceptul *rușine*, reiese și din modul în care a ales să transpună cîmpul lexical al acestui concept: parafraza, perifraza, sinonimia, au sfârșit prin a construi un cîmp lexical mult mai larg și, implicit, mai aproximativ decât în textul original.

În cazul acestui tip de text, cîmpul lexical din jurul termenului-cheie, *rușinea*, are drept menire să construiască și să susțină întreaga armătură argumentativă. Autorul textului, de astă dată în mod clar în postura specialistului, trece în revistă efectele *rușinii* asupra celor afectați de această traumă în urma unor evenimente ce le-au perturbat grav existența. El vorbește astfel de: *malaise*, *flétrissure*, *fracas*, și, cu o frecvență lexicală sporită, de *déchirure*. Traducătorul are așadar a reconstitui această constelație de indicii ale unei suferințe, ele devenind tot atâtea simptome ale unei patologii. Or, el nu doar practică din nou, masiv, sinonimia, ci și optează adesea pentru termenul marcat, poetizant, care înfrumusețează registrul lexical, însă îl îndepărtează în același timp de funcția sa dominantă, conferindu-i o altă coerență decât cea înscrisă în intenționalitatea textului-sursă. În cele ce urmează, ne rezumăm la câteva exemple.

Malaise, unul dintre termenii „intraductibili” ai lexicului francez, după cum se afirmă în cunoscutul *Vocabulaire européen des philosophies* (subintitulat *Dictionnaire des intraduisibles*), denotă o dublă disfuncție, atât psihică, cât și fizică, sfera sa semantică reverberînd astfel atât spre „rețelele afectului și ale pasiunii”, cât și ale tulburărilor fiziologice, așadar atât la nivel individual, cât și la nivel ontologic și chiar „național”, legat de „origine” (Cassin, 2004, p. 750): traducătorului îi revine să opereze, în funcție de context și de tipul de text pe care îl traduce, o selecție printre traseele semantice pe care se poate înscrie termenul, menținînd apoi coerența acestuia în contexte similare, unde sinonimizarea nu ar putea duce decât la perturbarea receptării. În versiunea românească, unde *malaise* trimite la o stare psihologică, și nu la o stare de rău fizic, la o *tulburare*, el este redat cînd prin *suferință*, în sens generic (caz în care combinarea cu *contagioasă* devine

* Adresă de corespondență: mjeanrenaud@hotmail.com.

improprie), cînd prin *disconfort*, ba chiar și printr-o frivolă *indispoziție* ce distonează cu gravitatea traumei pe care o exprimă: „Le malaise n'est pas toujours provoqué par un effondrement traumatique” (p. 81) devine astfel „Indispoziția nu este totdeauna provocată de un colaps traumatic” (p. 76). Perturbarea gravă pe care o determină *rușinea* generează reacții fizice cît se poate de perceptibile: „Un adolescent rougit, évite le regard et bafouille de malaise” (p. 85), el se *bîlbîie detulburare*, și nu „flecărește, spre a-și masca disconfortul” (p. 80).

Malaise

malaise, p. 67

malaise contagieux, p. 79

malaise conscient, p. 80

malaise, p. 81

bafouille de malaise, p. 85

suferința, p. 62

suferință contagioasă, p. 73

indispoziție conștientă, p. 75

indispoziția, p. 76

flecărește, spre a-și masca **disconfortul**, p. 80

Flétrissure, a cărui sferă semantică ce trimite indirect și la însemnul aplicat cu fierul roșu condamnaților în perioada Vechiului Regim francez în piața publică, este un stigmat, termen definit în DEX ca un semn dezonorant, o urmă „rușinoasă”, posibil de asociat cu o *înfierare*. Declanșată de o traumă intimă, *rușinea* erupe sub privirea celorlalți: transpuse fie prin *alterări* (p. 76), fie prin *nefericire* (p. 148), cum ar mai putea aceste *flétrissures*, stigmatetele „măruntelor rușini ale vieții cotidiene” (p. 76), să constituie „punctul de plecare al moralei”, să alimenteze energia de a-l combate pe cel ce ne stigmatizează pentru a ne elibera de *rușine*?

Flétrissure

flétrissures, p. 81

flétrissure, p. 159

alterări, p. 76

nefericirea, p. 148

Fracas, șocul unei fracturi violente, care trimite, foarte concret, la zgomotul produs de acesta, este transpus prin *tulburare*, *tumult*, *colaps*, *dezastru* sau prin *agresată*, *distrus*, *zdrobit*, *prăpăd*, ocurențele echivalentului *tulburare*, *tulburat*, fiind numeroase. Or, *tulburarea* nu doar că indică o stare de confuzie destul de departe de comoția exprimată de semantica termenului sursă, dar și împinge lexicul spre vag, general (*tulburarea* poate trimite la *convulsie*, la *tumult*, nu însă și invers). În sinonimiile propuse de dicționarul *Trésor de la langue française*, *trouble*, termenul echivalent francez pentru *tulburare* nici măcar nu este contabilizat, toate echivalențele (*bruit*, *tempête*, *ouragan*, *grondement*, *agitation*, *déflagration*, *vacarme* etc.), avînd de-a face cu o intensitate „sonoră” extremă. În concretitudinea sa, termenul francez nu comportă nici o ambiguitate, nici un echivoc.

Fracas

fracas, p. 8, două ocurențe

fracas, p. 72

fracas, p. 76

fracas, p. 93

le fracas, p. 111

fracas, p. 112

fracassés, p. 76

personne fracassée, p. 117

un fracas, p. 157

blessées, mais non fracassées, p. 158

fracassé, p. 174

le fracas de la guerre, p. 256

tulburare, tumultului, p. 8

tulburare, p. 67

tumult, p. 71

tulburărilor, p. 85

colaps, p. 102

dezastru, p. 104

tulburați, p. 71

persoana **agresată**, p. 109

colaps, p. 147

rănite, dar nu și **distruse**, p. 147

zdrobiți, p. 161

prăpădul războiului, p. 235

Cazul cel mai interesant îl constituie termenul *déchirure*, care este transpus și el într-o întreagă gamă de echivalențe: *fărîmițare*, *ruptură*, *sfișiere*, *suferință*, *traumatism*, *destrămare*, de parcă traducătorul ar căuta cu înfrigurare, fără însă a reuși să-l găsească, termenul cel mai potrivit. *Ruptură*, termen cu o extensie mai mare, deci mai general, revine cu frecvența cea mai mare (deși el este utilizat în lexicul medical mai ales în contexte legate de rupturile unor organe), iar *fractură*, care ar indica, în sens figurat, dar și cu trimitere concretă, o leziune puternică, nu are nici o ocurență; *destrămat* și *sfișiat* trimit mai degrabă la clișee poetizante, decît la un lexic specializat psihanalitic. Nici *șocul traumatic* nu face parte dintre variantele luate în calcul de traducător, deși pare a fi termenul în uz în lexicul de specialitate.

Déchirure

déchirure invisible, p. 64

déchirure, p. 68

déchirure traumatique, p. 72

déchirure affective, p. 79

déchirures, p. 80

déchiré, p. 80

déchirure traumatique, p. 87

la déchirure traumatique, p. 94

ma déchirure, p. 102

la déchirure, p. 132

déchirure traumatique, p. 157

déchirure, p. 165

déchirure, p. 165

déchirer le lien, p. 164

déchiré, p. 69

déchiré, p. 115

se déchire, p. 183

fărîmițare invizibilă, p. 59

ruptură, p. 63

sfișieri traumatice, p. 67

ruptură afectivă, p. 74

sfișieri, p. 75

sfișiat, p. 75

ruptura traumatică, p. 82

ruptura traumatică, p. 87

suferința mea, p. 94

traumatism, p. 122

ruptură traumatică, p. 147

această **ruptură**, 152

o **ruptură**, p. 152

să **distrugă** legătura, p. 151

destrămat, p. 64

destrămat, p. 107

s-a **fărîmițat**, p. 170

Presiunea aceasta a sinonimizării devine treptat mai importantă decît efortul de construire, în limba țintă, a cîmpului lexical al conceptului *rușine*: în loc să sesizeze componenta fizică a traumei *rușinii*, traducătorul transpune, de pildă, *les filles honteuses* (p. 148) în *fete făcute de rîs* (p. 138), într-un context unde autorul vorbește despre suferința fizică a femeilor cărora li se induce rușinea, rușinea de propriul sex, pentru a putea fi astfel supuse mai ușor: fraza face parte dintr-un subcapitol elocvent intitulat în textul original *Fonction socialisante de la souffrance physique* (p. 147), care devine însă în românește *Funcția socializantă a suferinței psihice...*

Fonction socialisante de la souffrance physique // *Funcția socializantă a suferinței psihice*

La pensée automatique consiste à dire que, puisque les garçons battus et **les filles honteuses** finissent par prendre la place subalterne qu'on veut leur attribuer, il suffit de supprimer toute douleur et toute honte pour qu'ils s'épanouissent et deviennent heureux (p. 148).

Gîndirea automată constă în a spune că, deoarece băieții bătuți și **fetele făcute de rîs** sfișesc prin a ocupa locul subaltern care li se atribuie, ar fi suficient să suprimăm orice durere și rușine pentru ca ei să înflorească și să devină fericiți (p. 138).

Nu aș dori să se înțeleagă că aș susține necondiționat o viziune asupra traducerii bazată pe supremația semnificativului, însă fărîmițarea lexicului specializat în traducere, dacă are loc, ar trebui să aibe o justificare, pe care nu am reușit însă să o descopăr. În cazul acestui lexic, o prea mare și nejustificată dispersare nu face decît să submineze, am mai spus-o, specificul textului: sinonimizarea nu este și nu poate fi un principiu traductologic universal. Pe de altă parte, și acesta este punctul cel mai important, prin diseminarea unui

lexic ce vizează a se institui în terminologie, însăși tematica cărții, *rușinea* ca traumă, ca rană fizică și psihică, tinde să se transforme într-o metaforică ce accentuează latura eseistică, narativă, în detrimentul unui parcurs psihanalitic destabilizat de lipsa unui suport conceptual stabil, care constituie totuși tema principală a lucrării.

Unii cercetători consideră astfel că specificitatea tehnicilor de traducere în cazul discursului științelor umane constă tocmai în practicarea unor tehnici diferite pentru „limba generală” și lexicul terminologic, iar dacă pentru transpunerea celei dintii se poate apela la tehnica echivalențelor, pentru cel din urmă se impune utilizarea sistematică a corespondențelor, recurgându-se, oriunde este posibil, la corpusuri de termeni înrudiți prin derivare sau etimologie (cum procedase cândva Saussure în denumirea fețelor sem-nului lingvistic). Traducătorul ar trebui astfel să deosebească terminologia, evantaiul de concepte-cheie din textul de tradus, pe care ar urma apoi să le transpună în limba țintă menținând cu strictețe termenul corespunzător pe care l-a decis, fie că este vorba de o traducere literală, fie că a îndrăznit o neologizare (Cassin, 2004, p. 298). Cu alte cuvinte, dacă lexicul „general” ar trebui redat prin procedee „idiomatice”, transpunerea terminologiei s-ar face pe cale literală, „imitativă”, caz în care am putea trage concluzia că folosirea traducerii literale și a tehnicii împrumutului, altfel spus dependența vizavi de forma termenilor textului sursă ar putea reprezenta o particularitate a traducerii discursului științelor umane. Dacă folosirea acestor procedee s-ar dovedi recurentă, atunci am putea afirma că în acest tip de text, dezideratul coeziunii textuale are tendința de a fi tratat în mod diferențiat, lexicul specializat fiind transpus cu respectarea integrală a densității din textul sursă, în timp ce lexicul general admite și uneori chiar pretinde traducerea prin echivalență.

9. Cîmpul lexical al *rușinii*: b) predicția *rușinii*

La nivel sintagmatic, *rușinea* dezvoltă în textul nostru o combinatorie concentrată pe un număr relativ redus de verbe, care, prin recurența lor, creează o rețea semantică menită a preciza, a delimita și a explicita nu doar „tema”, ci și trauma *rușinii*. Fără a fi excesiv de sărac, lexicul *rușinii* nu este de o mare bogăție în textul cărții lui Cyrułnik, care nici nu manifestă de altfel această intenție. În multe cazuri, el dovedește însă tendința unei dilatări în versiunea tradusă, deși principalele axe verbale ce determină *rușinea* se lasă transpuse în limba română prin corespondență. De fapt, această fluctuație terminologică indică faptul că traducătorul nu a perceput existența unui lexic ce vizează a se constitui în terminologie, și l-a tratat ca pe un lexic „uzual”, unde variația ar putea, la limită, fi justificată doar de refuzul „literalismului”. Putem astfel descifra și „proiectul” său, concepția sa despre traducerea acestui tip de text, care nu mai coincide însă cu intenționalitatea textului sursă, în măsura în care traducătorul extinde tehnica „idiomatizării” la ansamblul textului, ca și cum nu ar percepe ierarhia nivelurilor textuale, text specializat și eseu, dar în primul rând text specializat.

Textul urmează cu precădere trei axe verbale, toate bazate pe principiul economiei lexicale. Axa sintagmatică, a combinațiilor *in presentia*, alcătuiește scheletul, armătura din jurul conceptului central, *rușinea*. Prima axă verbală circumscrie *rușinea* ca sentiment, apoi ca traumă care este provocată și care poate sfârși prin a-l distruge pe cel afectat de aceasta: verbele legate de percepția individuală a *rușinii* sînt următoarele, câteva dintre ele (*ressentir*, *eprouver*, *sentir*) fiind aproape sinonime:

avoir honte – ressentir la honte – éprouver de la honte – se sentir honteux – rendre honteux – faire honte – provoquer la honte – mourir de honte

Consecințele dramatice ale traumei *rușinii* se organizează în jurul tăcerii la care îl reduce aceasta pe individ, care nu o poate rosti de teama izolării la care exprimarea ei l-ar condamna:

la honte fait taire – dire la honte – la honte fait fuir

În fine, axa a treia privește efortul de eliberare, de ieșire din traumă, al individului care vrea să se salveze: și aici este utilizat un număr foarte redus de verbe aproape sinonime:

s'affranchir de la honte – se libérer de la honte – sortir de la honte – se sauver de la honte

Pe lângă situațiile când traducerea acestor structuri verbale s-a făcut prin corespondență, se poate observa o tendință supradilatată a traducătorului spre utilizarea unui inventar de sinonimii ce depășesc inventarul redus din textul sursă, a cărui funcție este să consolideze un anumit lexic concentrându-l, și nu să îl disperseze, dezorganizându-l. Uneori efortul traducătorului de a sinonimiza duce la construcții retorizante, improprii sau de-a dreptul contrasensuale: *îmi este rușine că mi-a fost rușine*, cu toată redundanța sa, prezentă de altfel și în textul sursă, nu este același lucru cu *a-ți fi rușine de propria rușine*; faptul că este posibil *să-ți fie rușine că locuiești* într-o locuință extrem de luxoasă nu înseamnă că ai ajuns la concluzia că *faptul ar fi un lucru de rușine*; a spune că *ți-e rușine* nu este totuna cu *a-ți mărturisi rușinea*; *a-ți fi rușine* nu este totuna nici cu *a descoperi ce înseamnă să trăiești cu rușinea în suflet*, formulare potrivită, poate, într-un text de factură literară, nici cu *a ți se face rușine*, nici cu *a o resimți*, *a o trăi* și cu atât mai puțin cu *a o experimenta*. Discutabilă mi se pare uneori și asimilarea dintre *a-i fi rușine* și *a se rușina*, iar evitarea repetiției, procedeu specific acestui tip de text, duce la formulări în care „on peut avoir honte sans raison d'avoir honte” (p. 80) se transformă într-o construcție nu doar neelegantă, ci și confuză: „ne poate fi rușine fără să avem motiv pentru asta” (p. 75).

9.1. *Avoir honte**Un souvenir d'enfance // O amintire din copilărie*qu'on pouvait **avoir honte** d'habiter
j'ai honte d'**avoir eu honte**că **ar fi un lucru de rușine** să locuiesc
mi-e rușine **de rușinea** mea de-atunci*La honte et son contraire // Rușinea și opusul ei*fier d'**avoir honte**
en disant qu'il **avait honte**se mîndrea cu faptul de a fi **resimțit rușine**
mărturisindu-și rușinea*Honte sexuelle // Rușinea sexuală*elle **avait honte****descoperise ce înseamnă să trăiești cu ruși-**
nea în suflet*Honte ou culpabilité? // Rușine sau vinovăție?*alors elle **a honte**și-atunci **i se face rușine***Lilliput, star de la honte // Liliputanul, vedeta rușinii*nous **n'avons pas honte**pe loc nu **resimțim rușine***La honte peut durer deux heures ou vingt ans // Rușinea poate dura două ore sau două decenii*on peut avoir honte **sans raison d'avoir**
honte
n'ont pas honte
avaient presque hontene poate fi rușine **fără să avem motiv pentru**
asta
nu **se rușinează** că
aproape că **au trăit sentimentul rușinii***Le déni, une légitime défense morbide // Negarea, o legitimă apărare morbidă*on **a honte** de ne pas en avoir souffert**îi va fi rușine** din pricină că această suferință
nu s-a produs*Les animaux ont-ils honte? // Animalelor le este rușine?*avait **honte****se rușinase**

La manière d'aimer est un mode de socialisation // Felul în care iubim este o modalitate de socializare
 l'enfant **eut honte de ce qu'il était** sous le regard de cette dame copilului **i se făcu rușine de felul cum arăta**

Bonheur et pulsions. Honte et morale // Fericire și pulsuni. Rușine și morală
 aucune raison d'**avoir honte** nici un motiv **să experimenteze rușinea**

Affectivité et performances scolaires // Afectivitate și performanțe școlare
 on **n'a pas honte** de travailler dans une médina de pauvres nu e **motiv de rușine** să lucrezi într-o medina de săraci

Nègres, zoos et hôpitaux psychiatriques // Negri, grădini zoologice și spitale psihiatrice
 la culture **a** à son tour **honte** sistemul cultural **ajunge să resimtă rușine**

Les sans-honte // Cei fără rușine
 n'**ont** jamais **honte** nu **trăiesc** niciodată **rușinea**
 comment voulez-vous **avoir honte** cum vă închipuiți atunci că acesta **va simți rușine**

Morale, perversions et perversis // Morală, perversiuni și pervertiți
 n'**ont** jamais **honte** nu **li se face** niciodată **rușine**

9.2. *Faire honte*

În mod inexplicabil, *faire honte* pare că determină cea mai mare fluctuație în lista echivalențelor: *a trezi, a produce, a stârni, a face să, a inculca*, fără vreo altă justificare decât, din nou, cunoscuta rezistență a traducătorilor în fața repetițiilor ce le-ar putea pune la îndoială propria îndemnare în mînuirea limbii țintă.

Transparence du honteux // Transparența celui care suferă de rușine
fait honte au nécessaires **trezește rușinea** celor nevoiași

Le „je” n'existe qu'auprès d'un autre // „Eul” nu există decât în raport cu un altul
 pouvoir de me **faire honte** puterea de a-mi **produce rușine**

Un monde où tout fait honte // O lume în care orice stârnește rușinea
faire honte a **trezi rușinea**
 tout **fait honte** orice **produce rușine**

Fonction socialisante de la souffrance physique // Funcția socializantă a suferinței psihice
 leur **faire honte** să li se **inculce rușinea**

Les Noirs et l'étoile jaune // Negrii și steaua galbenă
 c'est la signification qui **fait honte** semnificația este cea care **stârnește rușinea**

Quand la servitude renforce // Când supunerea întărește
 pouvoir de lui **faire honte** puterea de a o **face să se rușineze**

La violence au théâtre de l'honneur // Violența în teatrul onoarei

il n'a pas le pouvoir de **faire honte** nu are puterea de a **stîrni rușinea**

Le pouvoir des chaussettes // Puterea ciorapilor

le pouvoir de nous **faire honte** puterea de a ne **stîrni rușinea**

9.3. Mourir de honte

Punctul culminant al acestei axe, care duce la *mourir de honte*, nu a antrenat practic nici o parafrază, cu excepția totuși a sintagmei improprie a *rușinii letale*, de care am mai vorbit, și care distruge raporturile titlului cu textului însuși, și a două ocurențe, „îmi vine să mor de rușine” (p. 75) și, respectiv, „le vine să moară de rușine” (p. 177), ce atenuază inexplicabil acțiunea împlinită din „je meurs de honte” (p. 80) și, respectiv, „ils meurent de honte” (p. 190).

Un souvenir d'enfance // O amintire din copilărie

nous serions **morts de honte** am fi **murit de rușine**
 cette **mort de honte** această **rușine letală**
 l'enfant **mourait de honte** copilul **murea de rușine**

Le détracteur intime // Detractorul intim

je vais **mourir de honte** voi **muri de rușine**

La honte et son contraire // Rușinea și opusul ei

mourait de honte **murea de rușine**

Transparence du honteux // Transparența celui care suferă de rușine

meurt de honte sous son regard **moare de rușine** în fața privirii acesteia
 comme d'autres **meurent de honte** cum alții **mor de rușine**

La réussite, un masque de la honte // Reușita, o mască a rușinii

le **mort de honte** cel care **moare de rușine**

Les maîtres du rêve et le miroir crotté // Maeștrii visului și oglinda mânjită

mort de honte, encore une fois mai **moare** încă o dată **de rușine**

La honte peut durer deux heures ou vingt ans // Rușinea poate dura două ore sau două decenii

elle **mourrait de honte** ar **muri de rușine**
 pour un rien, je **meurs de honte** pentru un nimic îmi **vine să mor de rușine**

Le cinéma intérieur de notre abjecteur de conscience // Cinematograful lăuntric al denigratorului de conștiință

ils **mourraient de honte** ar **muri de rușine**
 il serait **mort de honte** ar fi **murit de rușine**

Affectivité et performances scolaires // Afectivitate și performanțe școlare

était **mort de honte** parce qu'il avait échoué **murea de rușine** deoarece picase examenul
 au concours d'entrée dans une grande école de admiere într-o universitate
 quand ils échouent, ils **meurent de honte** când se confruntă cu eșecul, le **vine să moară de rușine**

Nègres, zoos et hôpitaux psychiatriques // Negri, grădini zoologice și spitale psihiatrice

mortes de honte et de désespoir

moarte de rușine și disperare

meurt de honte et de désespoir

moare de rușine și disperare

L'hymen est un discours social // Himenul este un discurs social

feraient **mourir de honte**

ar face să **moară de rușine**

Quand la violence était morale // Când violența era morală

un homme **meurt de honte**

un bărbat **moare de rușine**

plutôt que **mourir de honte**

decît să **moară de rușine**

Quand la servitude renforce // Când supunerea întărește

mourait de honte

murea de rușine

La violence au théâtre de l'honneur // Violența în teatrul onoarei

que de **mourir de honte**

decît să **mori de rușine**

Morale, perversions et perversis // Morală, perversiuni și pervertiți

morts de honte

ar fi **murit de rușine**

9.4. *Ressentir – éprouver – provoquer la honte; dire la honte – s'affranchir – se sauver – se libérer de la honte*

Această axă îl poate îndemna pe traducător la oarecare variație, ea fiind prezentă și în textul sursă. Însă, din nou, ea o depășește pe cea a textului sursă și antrenează un anumit număr de construcții improprii precum *a nutri rușine* sau *a vădi rușine*. Astfel, *provoquer* din *provoquer la honte* este transpus prin: *a stîrni, a declanșa, a genera; éprouver* din *éprouver la honte* este transpus prin: *a încerca, a vădi, a fi, a se simți invadat, a prezenta, a experimenta, a resimți, a avea, a arăta, a suferi, a simți, a da dovadă, a fi încercat; dire* din *dire la honte*: *a afirma, a mărturisi; ressentir* din *ressentir la honte*: *a nutri, a i se face; s'affranchir* din *s'affranchir de la honte*: *a se elibera, a obține; se sauver* din *se sauver de la honte*: *a se salva; éponger* din *éponger la honte*: *a se scutura; s'en sortir*: *a scăpa; sortir* din *sortir de la honte*: *a depăși, a ieși; se libérer*: *a se elibera*.

Un souvenir d'enfance // O amintire din copilărie

ne **provoquait** pas de honte

nu era de natură să **stîrnească** rușinea

Alain... s'est tué... sans jamais avoir **éprouvé**

Alain... s-a sinucis... fără să **fi încercat** vreodată

le moindre sentiment de honte

cel mai mărunț sentiment de rușine

La honte et son contraire // Rușinea și opusul ei

en **disant** qu'il était honteux, il exprimait sa fierté

afirmînd că-i este rușine, Stanislas își exprima mîndria

en **disant** qu'il avait honte

mărturisindu-și rușinea

setiment de honte que je **ressens**

sentiment de rușine pe care-l **nutresc**

en **éprouvant** un peu de honte

vădînd puțină rușine

on peut donc **éprouver** une honte à montrer de soi une image

este posibil să ne **fie** rușine a ne arăta nouă înșine o imagine de sine

Transparence du honteux // Transparența celui care suferă de rușine

s'affranchir de la honte	elibera de rușine
s'affranchir de la honte	elibera de rușine
se sauvant ainsi de la honte	salvându-se astfel de rușine

La réussite, un masque de la honte // Reușita, o mască a rușinii

s'affranchir de la honte	a obține eliberarea de rușine
s'affranchir de la honte	să se elibereze de rușinea

Les maîtres du rêve et le miroir crotté // Maeștrii visului și oglinda mînjită

provoque la honte	stîrnește rușinea
--------------------------	--------------------------

Plus le malheur est grand, plus la victoire est glorieuse // Cu cît nefericirea este mai mare, cu-atît victoria este mai glorioasă

éponge le plus facilement leur honte	se scutură cel mai ușor de rușine
s'affranchir de la honte	elibereze de rușine
s'affranchir de la honte	să se elibereze de rușine
s'en sortir	a scăpa de rușine

Honte ou culpabilité? // Rușine sau vinovăție?

le petit garçon avait ressenti la honte	băiatului i se făcuse rușine
s'affranchir de la honte	a se elibera de rușine
éprouvent la honte	se simt invadați de rușine

Lilliput, star de la honte // Liliputanul, vedeta rușinii

provoque la honte	generează rușinea
--------------------------	--------------------------

La honte peut durer deux heures ou vingt ans // Rușinea poate dura două ore sau două decenii

se libèrent de la honte, ils ont honte d'avoir eu honte	se eliberează de rușine, li se face rușine că le-a fost rușine
nous éprouvons notre passé avec honte ou fierté	ne prezentăm trecutul cu rușine sau mîndrie

Le déni, une légitime défense morbide // Negarea, o legitimă apărare morbidă

sort de la honte pour entrer dans la fierté	a depășit rușinea pentru a descoperi mîndria
--	---

On se libère de la honte en modifiant l'âme des autres // Ne eliberăm de rușine în măsura în care le schimbăm celorlalți sufletul

se libérer de la honte	elibera de rușine
-------------------------------	--------------------------

On se libère de la honte en agissant sur n'importe quel point du système // Ne eliberăm de rușine acționînd în oricare punct al sistemului

l'éprouvé qui prépare à la honte	situația care pregătește sentimentul rușinii
éprouver une autre source de honte	experimenta o altă sursă a rușinii

Anomie et mégapoles // Anomie și megalopolisuri

sans éprouver de honte	fără a resimți un sentiment de rușine
-------------------------------	--

L'immigration, chance ou malchance sociale? // Imigrația, șansă sau neșansă socială?

éprouvent la honte

încearcă un sentiment de rușine

Affectivité et performances scolaires // Afectivitate și performanțe școlare

provoque la honte

declanșează rușinea

Les Noirs et l'étoile jaune // Negrii și steaua galbenă

éprouvent un sentiment de honte planté au fond d'eux-mêmes

au un sentiment de rușine sădit în adâncul sufletului

Quand la servitude renforce // Când supunerea întărește

honte d'**éprouver**

rușinea de a **simți**

Quand le réel est différent du récit de ce réel // Când realitatea este diferită de discursul acestei realități

sortir de la honte
peut-on dire „**sortir** de la honte”
difficile de **sortir** de la honte
sortir de la honte

pentru a ne **elibera** de rușine
putem oare să spunem „să **ieșim** din rușine”
foarte greu să **depășim** rușinea
depășirea rușinii

Les sans-honte // Cei fără rușine

des individus qui n'**éprouvent** ni honte ni fierté
de ne jamais se **sentir** honteux
la honte „**éprouvée**...”
„...ceux qui **éprouvent** trop de honte...”
on n'**éprouve** la honte que
ces hommes n'**éprouvent** pas de honte

indivizi care nu **arată** nici rușine, nici mândrie
să nu se **simtă** nicidecum rușinați
rușinea „**resimțită**...”
„cei care **vădesc** prea multă rușine...”
nu **suferim** de rușine decât
acești oameni nu **resimt** rușine

Morale, perversions et perversis // Morală, perversiuni și pervertiți

éprouver de honte ou de culpabilité

fără a **da dovadă** de rușine sau vinovăție

Le pouvoir des chaussettes // Puterea ciorapilor

nous n'**éprouvons** ni honte ni fierté

nu ne **încearcă** nici rușine nici mândrie

Conceptul *rușine* se poziționează astfel, în textul tradus, la intersecția dintre o axă paradigmatică ce nu mai funcționează după principiul selecției, al unui *sau... sau*, ci al unui *și... și*, și o axă sintagmatică, unde combinațiile vizează bogăția lexicală. Or textul specializat, determinat de *dominanta* sa, adică de o anumită ierarhie a funcțiilor mesajului, așa cum a definit-o, înaintea Katharinei Reiss, Roman Jakobson (1960, p. 353; 1963), în anii '60, ca fiind factorul ce determină însuși profilul mesajului, nu se definește prin proiectarea echivalenței de pe axa selecției pe cea a combinațiilor, ca în cazul textului poetic, ci prin combinarea „secvențială a unor unități echivalente” (Jakobson, 1960, p. 358): o dată conceptul delimitat, selecția este mult mai rigidă, iar combinarea funcționează oarecum după logica ecuațiilor matematice. Substituirea, definitorie pentru axa paradigmatică, nu funcționează ca atare într-un text specializat, ea nu vine să înlocuiască termenul „central” al unei grile terminologice, ci să îl completeze.

Astfel se explică, poate, de ce traducerea *rușinii* în texte cu dominantă expresivă urmează o altă logică, în care echivalența poate deveni regula sau, în orice caz, tot cu cuvintele lui Roman Jakobson, „principiul constitutiv al secvenței” (Jakobson, 1960, p. 358). Doar trei exemple, luate aproape la întâmplare sau, mai exact, la întâmplarea lecturilor mele din ultima vreme pot dovedi acest lucru.

10. În loc de încheiere: despre falsa libertate a traducătorului

Înregistram, la începutul analizei mele, ezitarea traducătorului în a construi o grilă simetrică de termeni specializați cu aceea din textul sursă și, mai ales, reticența față de neologizarea adjectivului *rușinos*, prețul plătit fiind diseminarea grilei terminologice într-o multitudine de structuri para- și perifrastice, fluctuație ce contravine flagrant intenționalității textului sursă. Însă poate că reticența lui are și o altă explicație, culturală, literară și istorică. Un întreg lexic împrumutat din limba franceză, despre care vorbea și Pompiliu Eliade, invocat de noi la începutul acestui studiu, avea să părăsească cu mare rapiditate, la sfârșitul secolului al XIX-lea, lexicul limbii române: vocabularul personajelor din teatrul lui Alecsandri și Caragiale, ce reflecta de fapt starea societății românești a vremii lor, stă mărturie pentru trecerea de la franțuzismele euforizante ale Chiriței, la decăderea lor în lexicul personajelor caragialești. Vocabularul, astăzi aproape indecifrabil, al *Franțuzitelor* lui Constantin Făca, apoi al idiolectului, devenit la un moment dat idiom, al Chiriței lui Vasile Alecsandri, și el tot mai greu descifrabil (în măsura în care comicul se bazează pe o stare de francofonie, astăzi în stare de dezagregare accelerată) avea să își piardă în scurt timp „marca de prestigiu”, iar noul jargon, practicat cotidian de personajele lui Caragiale, alcătuit acum din împrumuturi „românizate” se va degrada, în deformări de tot felul, o dată cu integrarea sa în lumea mahalalelor bucureștene. Conștiința valorii lor simbolice din lumea Chiriței se va risipi în întregime, limba nemaifiind în stare să le asimileze, ci doar să le distorsioneze.

Poate că același lucru s-a întâmplat cu cuplul *rușinoasă* – *a rușina*, care a capătat în limba română o încărcătură conotativă comică și peiorativă, de unde și reticențele în transpunerea lor. Ne amintim că Veta este *rușinoasă* și că nici ea, nici sora ei, nu trebuiesc *rușinate*: fapt este că traducătorii teatrului lui Caragiale în limba franceză (iar numele lor este departe de a fi al unor novici; v. Caragiale, 1994) au evitat *la honte* și au transpus constant *rușinea* în *pudeur* sau *gêne*: cuplul adjectiv-verb din aceeași familie nu este menținut, traducătorii variind între *gêner*, termen atenuant, și *ne pas la faire rougir*.

Ca să nu le rușinez , știi cum e Veta mea... rușinoasă	... histoire de pas les gêner . Vous savez comment qu'elle est, ma Véta, elle a de la pudeur .
Ca sa nu le rușinezi ...	Pour pas les gêner ...
Știi cum e Veta mea... – Rușinoasă , mie-mi spui?	Vous savez comment qu'elle est, ma Véta... – Pudique! À qui le dites-vous!
să n-o rușinez	pour ne pas la faire rougir
Rușinoasă , mie-mi spui?	Pudique! À qui le dites-vous!
Rușinoase ... mie-mi spui?	Pudiques , à qui le dites-vous?

Mult mai aproape de noi, romanul de succes al scriitorului ieșean Dan Lungu, *Sînt o babă comunistă!* (Lungu, 2007) a fost tradus în limba franceză de Laure Hinckel (Lungu, 2008). Am selectat, cred, toate ocurențele, nu multe, ale termenului *rușine* și am avut curiozitatea să văd în ce măsură se regăsesc ele în traducere literală în franceză. Fără mare surprindere, am constatat libertatea traducătoarei: în fața unui text literar, ierarhia dominantelor se schimbă, și puteam regăsi printre tehnicile de traducere, acum pe deplin îndreptățite, deși uneori discutabile, intenția, traductivă de astă dată, de a transforma echivalența în „procedeu constitutiv” (Jakobson, 1960, p. 358) al traducerii. Acolo unde textul românesc spune *neobrăzat*, termen pe care l-am întâlnit, folosit total impropriu, în textul lui Cyrulnik, traducătoarea recurge la o formulare foarte îndepărtată de concretețea și registru originalului:

Ba chiar eu am fost mai <i>neobrăzată</i> , dacă mă gândesc bine. (p. 7)	Je crois bien qu'à l'époque <i>j'ai fait un choix encore plus radical</i> . (p. 9)
--	--

„Lipsa de obraz”, exprimată în textul sursă în registru foarte familiar și foarte concret în metaforica sa, trece însă în franceză într-un lexic potrivit unui alt mediu și unui alt context:

Auzi, știi ce, ești *nesimțit*. N-ai chereștea, zău!
(p. 145)

Bon, tu sais, *tu n'as aucun savoir-vivre*. Pas
dégauchi pour deux sous, ma parole! (p. 141)

Nerușinarea este transpusă în *insolence*, termen, din nou, mai abstract și aparținând unui registru mai înalt:

Uneori gobăile sînt așa de *nerușinate*, că se
bagă în cotețul porcului să-i fure mîncarea.
(p. 71)

Parfois ces ornies sont d'une *insolence* in-
croyable. Elles vont jusqu'à entrer dans la
soue du cochon pour lui piquer son repas.
(p. 70)

Dorința de a evita o traducere directă a lui *face pe rușinata* determină, probabil din neatenția traducătoarei, o neplăcută repetiție, evident neintenționată:

Învățătoarea dă ochii peste cap, *face pe ruși-
nata*, spune că își face doar datoria, că nu e
nevoie, dar, dacă ei totuși insistă, fiindcă tot
se pregătește să meargă la o nuntă, o brățară
modestă ar fi un cadou potrivit. (p. 125)

La maîtresse lève les yeux au ciel, *fait sa mo-
deste*, dit qu'elle ne fait que son devoir, que ce
n'est pas nécessaire, mais que si nous insistons
il se trouve qu'elle doit se rendre à un mariage
et un *modeste* bracelet serait un cadeau appro-
prié. (p. 122)

Restul ocurențelor *rușinii* sînt transpuse direct, prin corespondență:

Cu ce obraz călcam eu din nou în ogradă? Ce
rușine! (p. 118)

Ce serait un coup à vouloir entrer dans un
trou de souris! *La honte!* (p. 115)

În momentele de slăbiciune sînt gata să-mi
pun hainele înapoi în dulap, dar știu foarte
bine că, de *rușine*, peste cîteva zile o iau de la
capăt. (p. 141)

Dans des moments de faiblesse, je suis toute
prête à replacer mes vêtements dans le pla-
card, mais je sais très bien que, de *honte*, dans
quelques jours, je repars de zéro. (p. 138)

Țucu a spus că din delicatețe. Fiindcă e
prea *rușinoasă* să aducă vorba de alimente [...]
(p. 157)

Țzucu disait que c'était par délicatesse. Parce
qu'elle avait trop *honte* d'amener la conversa-
tion sur la nourriture [...] (p. 152)

Tre' să te gîndești la măritat, nu-i nici o *ru-
șine*... Simt că m-am înroșit... (p. 213)

Faut penser à te marier, il n'y a pas de *honte*...
Je sens que je rougis... (p. 205)

Părea un cîine *rușinos*, se ascundea... (p. 226)

On aurait dit que ce chien avait *honte*, il se
cachait... (p. 217)

În fine, o versiune românească a *Micului Prinț* de Antoine de **Saint-Exupéry** (1943, 1971, 1998) asociază *rușinea*, *la honte*, particularizînd sfere semantice mai largi și mai puțin concrete, cu *umilința*, cu *timiditatea*, *jena*, *sfiala* și cu *ridicolul*, aproape ca în cazul *pudorii*, iar celor patru ocurențe pentru *honte* din textul original le corespunde un număr dublu în versiunea tradusă.

Humiliée de s'êtré laissé surprendre à prépa-
rer un mensonge aussi naïf, elle avait toussé
deux ou trois fois, pour mettre le petit prince
dans son tort. (p. 35)

Rușinată că se dăduse de gol cu o minciună
urzită atît de stîngaci, tușise de cîteva ori, ca
să arunce vina asupra micului prinț. (p. 11)

Ça m'**intimide**... je ne peux plus... fit le petit
prince tout rougissant. (p. 42)

Mi-e rușine... nu mai pot... rosti micul prinț
roșind. (p. 13)

Elle serait bien vexée, se dit-il, si elle voyait
ça... elle tousserait énormément et ferait sem-
blant de mourir pour **échapper au ridicule**.
(p. 76)

„Tare s-ar mai socoti jignită, își zise el, dacă ar
vedea una ca asta... nu s-ar mai opri din tuse
și s-ar preface chiar că moare, ca **să scape de
rușine**. (p. 24)

Et les roses étaient bien **gênées**. – Vous êtes belles, mais vous êtes vides, leur dit-il encore. (p. 83) Și florile se **rușinară**. – Sînteți frumoase, dar sînteți deșarte, le mai spuse el. (p. 10)

În schimb manifestarea fizică a rușinii, *roșeața*, *înroșirea* sînt transpuse prin termeni poetizanți: te poți înroși de rușine (nu neapărat de pudoare) sau de plăcere, însă a te *îmbujora de rușine* este mai degrabă impropriu. Iar pentru că textul lui Saint-Exupéry joacă mult pe culori contrastante, batiste cu pătrățele roșii, purpura regelui, un domn care ar trebui să fie roșu (el este însă cînd roșu, cînd roșcovan în versiunea românească), dar și pentru că Micul Prinț roșește mult (mai și pălește cînd se mîniază), roșeața ar fi trebuit păstrată în textul românesc, fără alternarea cu poetica îmbujorare, cu riscul comiterii unor contrasensuri de genul:

Il **rougit**, puis reprit: [...] (p. 30)

Le petit prince **rougit** de nouveau. Il ne répondait jamais aux questions, mais, quand on **rougit**, ça signifie «oui», n'est-ce pas? (p. 94)

Se **îmbujoră-n obraji**, pe urmă spuse mai de parte: [...] (p. 10)

Micul prinț din nou **se-imbujoră**. El niciodată nu răspundea la întrebări, dar dacă te **îmbujorezi** înseamnă „da”, nu-i așa? (p. 29)

Toate aceste exemple, extrase după hazardul unor (re)lecturi recente, și nu după un program coerent de alcătuire a unui corpus, nu fac decît să justifice grila elaborată de teoria *skopos*-ului, dar ele arată, în același timp, și ceea ce numeam „falsa” libertate a traducătorului, care, atunci cînd traduce, are nu doar a transpune un text într-o limbă țintă, ci și a-l încadra corect într-o categorie de texte, a cărei tipologie o va fi construit între timp: libertatea traducătorului este astfel limitată nu doar istoric, de orizontul de așteptare al epocii în care trăiește, de tradițiile în materie de traduceri, și ele determinate istoric, dar și de imperativul de a reconstrui un același *tip* de text în limba țintă. Traducătorul nu este, așadar, niciodată cu desăvîrșire izolat, singur: întreprinderea lui reușește sau nu și în funcție de capacitatea lui de a descifra corect intenția textului de tradus.

Bibliografie

- Almonte, C. (2011). *Comentario de libros: Morirse de vergüenza*, în „Psihiatria universitară”, p. 387–388, [online].
- Berman, A. (1999). *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*, Seuil, Paris.
- Caragiale, I.L. (1959). *Teatru*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București.
- Caragiale, I.L. (1994). *Théâtre*, adaptare din limba română de Eugène Ionesco și Monica Lovinesco, L'Arche, Paris.
- Cassin, B. (éd.) (2004). *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*, Éditions du Seuil/Le Robert, Paris.
- Cornea, P. (1972). *Ce ne dezvăluie traducerile de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în *Originile romanismului românesc*, Minerva, București.
- Crașoveanu, D. (2002). *Categorii sintactice necircumstanțiale*, Editura Mirton, Timișoara.
- Cyrułnik, B. (2010a). *Mourir de dire. La Honte*, Odile Jacob, Paris.
- Cyrułnik, B. (2010b). *J'ai connu la honte*, interviu de Émilie Lanez, în „Le Point”, 2 sept., [online].
- Cyrułnik, B. (2011a). *Scham. Im Bann des Schweigens – Wenn die Seele vergiftet*, trad. Maria Buchwald și Andrea Alvermann, Präsenz Kunst und Buch Verlag, Hünfelden.
- Cyrułnik, B. (2011b). *Morirse de vergüenza. El miedo a la mirada del otro*, trad. Maria Pons Irazazábal, Editura Debate, Barcelona.
- Cyrułnik, B. (2012). *Mai bine mor decât să spun. Rușinea*, trad. Valentin Protopopescu, Editura Trei, București.
- Cyrułnik, B. (2013). *J'ai surmonté la honte, ce poison de l'âme*, interviu de Isabelle Vial, în „Pèlerin”, nr. 6673, 16 iul., [online].
- Freud, S. (1900). *Die Traumdeutung*, în *Studienausgabe*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- Freud, S. (1909). *Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben*, în *Studienausgabe*, vol. 8, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- Freud, S. (2010a). *Opere esențiale. Interpretarea viselor*, vol. 2, trad. Roxana Melnicu, Editura Trei, București.
- Freud, S. (2010b). *Micul Hans. Analiza fobiei unui băiețel de cinci ani*, în *Opere esențiale. Nevroza la copil*, vol. 8, trad. Rodica Matei și Ruxandra Hosu, Editura Trei, București.
- Gehring, P. (2011). *Eine Art innere Gefängenschaft*, în „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 5 oct., [online].
- Graur, Al. (1973). *Gramatica azi*, Editura Academiei, București.

- Ionescu, G. (1981). *Cîteva repere*, în *Orizontul traducerii*, Univers, București.
- Jakobson, R. (1960). *Linguistics and Poetics*, în Sebeok, Th. A. (ed.), *Style in Language*, Wiley, New York.
- Jakobson, R. (1963). *Linguistique et poétique*, în *Essais de linguistique générale*, traducere din limba engleză de Nicolas Ruwet, Minuit, Paris.
- Janin, Cl. (2003). *Pour une théorie psychanalytique de la honte (honte originnaire, honte des origines, origines de la honte)*, în „Revue française de psychanalyse”, vol. 67, nr. 5, p. 1657–1742, [Crossref](#).
- Kinston, W. (1983). *A theoretical context of shame*, în „International Journal of Psycho-Analysis”, nr. 64, p. 213–226.
- Ladmiral, J.-R. (1989). *Pour une philosophie de la traduction*, în „Revue de métaphysique et de morale. La traduction philosophique”, nr. 1, Éditions Armand Colin, Paris.
- Ladmiral, J.-R. (1994). *Traduire: théorèmes pour la traduction*, Éditions Gallimard, Paris.
- Ladmiral, J.-R. (1998). *Principes philosophiques de la traduction*, în *Encyclopédie philosophique universelle*, ediție coordonată de André Jacob, vol. IV, PUF, Paris.
- Lungu, D. (2007). *Sînt o babă comunistă!*, Editura Polirom, Iași.
- Lungu, D. (2008). *Je suis une vieille coco!*, traducere din limba română de Laure Hinckel, Jacqueline Chambon, Paris.
- Popovici, D. (1977). *Studii literare. III*, Dacia, Cluj-Napoca.
- Reiss, K. (2002). *La critique des traductions, ses possibilités et ses limites*, trad. Catherine Boquet, Artois Presses Université.
- Ricœur, P. (2005). *Despre traducere*, trad. și studiu introductiv de Magda Jeanrenaud, postfață de Domenico Jervolino, Polirom, Iași.
- Rosenblum, R. (2000). *Peut-on mourir de dire? Sarah Kofman, Primo Levi*, în „Revue française de psychanalyse”, LXIV, nr. 64, [Crossref](#).
- Saint-Exupéry, A. de (1943). *Le petit prince*, Reynal & Hitchcock, Paris.
- Saint-Exupéry, A. de (1971). *The Little Prince*, traducere din limba franceză de Katherine Woods, Harcourt, New York.
- Saint-Exupéry, A. de (1998). *Micul prinț*, traducere din limba franceză de Benedict Corlaci, Editura RAO, București.
- Semprun, J. (1994). *L'écriture ou la vie*, Gallimard, Paris.
- Tristán, R. M. (2011). *Claves para no morir de vergüenza*, în „El Mundo”, 13 nov., [[online](#)].